O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 159.9 (575.1)

Saboxat MUSAYEVA,
Magistrant, Fan va texnologiyalar universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: odilm7068@jmail.com, Orcid 0009-0005-9032-2875

Professor, t.f.d Sh.Ergashev taqrizi asosida

MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI HAMKORLIGI TARIXI: TARIXIY ILDIZLAR, SIYOSIY JARAYONLAR VA ISTIQBOLLAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligining tarixiy shakllanishi, uning sivilizatsion va siyosiy asoslari, sovet davridagi mintaqaviy munosabatlar, mustaqillik yillaridagi integratsiya jarayonlari hamda zamonaviy hamkorlik mexanizmlari tahlil qilinadi. Mintaqa davlatlari o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, savdo-transport, madaniy-gumanitar va xavfsizlik sohalaridagi munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, mintaqaviy hamkorlik, integratsiya, Buyuk ipak yo‘li, mustaqil davlatlar, mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik, suv-energetika siyosati, yaxshi qo‘shnichilik, mintaqaviy diplomatiya.

ИСТОРИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В статье анализируются историческое становление сотрудничества государств Центральной Азии, его цивилизационные и политические основы, региональные связи в советский период, интеграционные процессы за годы независимости, а также современные механизмы сотрудничества. Раскрываются особенности развития отношений между странами региона в политической, экономической, торгово-транспортной и культурно-гуманитарной сферах, а также в области безопасности.

Ключевые слова: Центральная Азия, региональное сотрудничество, интеграция, Великий Шелковый путь, независимые государства, региональная безопасность, экономическое сотрудничество, водно-энергетическая политика, добрососедство, региональная дипломатия.

HISTORY OF THE COOPERATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES: HISTORICAL ROOTS, POLITICAL PROCESSES AND PERSPECTIVES

Annotation

This article analyzes the historical formation of cooperation among the Central Asian states, its civilizational and political foundations, regional relations during the Soviet era, integration processes during the years of independence, and modern cooperation mechanisms. It reveals the features of the development of relations between the countries of the region in the political, economic, trade-transport, cultural-humanitarian, and security spheres.

Key words: Central Asia, regional cooperation, integration, Great Silk Road, independent states, regional security, economic cooperation, water and energy policy, good-neighborliness, regional diplomacy.

Kirish. Markaziy Osiyo jahon tarixida muhim geosiyosiy, iqtisodiy va madaniy makonlardan biri sifatida alohida o‘rin egallaydi. Mintaqaning Yevropa va Osiyoni bog‘lovchi geografik mavqei, tabiiy resurslari, qadimiy shaharlari hamda turli xalqlar va madaniyatlar o‘rtasidagi aloqalar tizimi uning tarixiy taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Bugungi O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston hududlarini qamrab oluvchi mintaqada siyosiy hamkorlik an’analari savdo, diplomatik munosabatlar, madaniy almashinuv va umumiy xavfsizlik manfaatlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan.

1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalanishi natijasida Markaziy Osiyoning besh davlati mustaqil taraqqiyot yo‘liga o‘tdi. Bu jarayon davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarning yangi huquqiy va siyosiy asoslarini yaratish, milliy manfaatlarni belgilash va mintaqaviy hamkorlikning maqbul modellarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltirdi. Biroq umumiy tarixiy-madaniy merosning mavjudligi o‘z-o‘zidan chuqur mintaqaviy integratsiyani ta’minlamadi. Davlat suverenitetini mustahkamlash, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish, chegara va suv resurslariga oid masalalarni hal etish kabi vazifalar hamkorlik jarayonlariga turlicha ta’sir ko‘rsatdi[1].

Maqolaning maqsadi. Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligining tarixiy bosqichlarini tizimli tahlil qilish, uning siyosiy va institutsional xususiyatlarini aniqlash hamda mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini asoslab berishdan iborat.

Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasidagi hamkorlikning dastlabki shakllari qadimgi davrlardan boshlab savdo aloqalari, ko‘chmanchi va o‘troq aholi o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar, diplomatik almashinuvlar hamda madaniy ta’sirlar orqali namoyon bo‘lgan. Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Zarafshon vodiysi, Farg‘ona vodiysi va boshqa hududlar mintaqaning iqtisodiy hamda madaniy hayotida muhim o‘rin tutgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimgi Baqtriya, Sug‘d, Xorazm, Farg‘ona va boshqa tarixiy-madaniy o‘lkalar o‘rtasidagi aloqalar hududiy taraqqiyotning muhim omili bo‘lgan. Ayniqsa, Sug‘d savdogarlari Xitoy, Hindiston, Eron va boshqa hududlar bilan savdo-madaniy munosabatlarni rivojlantirishda faol ishtirok etgan. Bu jarayonlar mintaqaning tashqi dunyo bilan aloqalarini kengaytirib, turli tillar, diniy

qarashlar, hunarmandchilik an’analari va bilimlarning tarqalishiga xizmat qilgan.[2]

Buyuk ipak yo‘li Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etgan. U faqat savdo yo‘llari tizimi bo‘lib qolmasdan, balki diplomatik missiyalar, diniy g‘oyalar, ilmiy bilimlar va texnologik tajribalar almashinuvini ta’minlagan keng kommunikatsiya makoni ham edi. Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Toshkent va boshqa shaharlar turli mintaqalarni bog‘lovchi muhim markazlar sifatida shakllangan.

O‘rta asrlarda mintaqadagi davlatlar va siyosiy tuzilmalar o‘rtasidagi munosabatlar hamkorlik va raqobatning murakkab uyg‘unligi bilan tavsiflangan. Savdo yo‘llarini nazorat qilish, suv manbalaridan foydalanish, hududiy ta’sir doirasini kengaytirish va diplomatik ustunlikka erishish uchun kurashlar ayrim davrlarda siyosiy ziddiyatlarni kuchaytirgan bo‘lsa, madaniy va iqtisodiy aloqalarning uzluksizligi xalqlar o‘rtasidagi munosabatlarni saqlab qolgan.

Amir Temur va Temuriylar davrida Samarqandning xalqaro siyosiy va madaniy markaz sifatida yuksalishi mintaqaning tashqi aloqalari rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Keyingi davrlarda Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari o‘rtasidagi munosabatlar hamda ularning qo‘shni davlatlar bilan aloqalari mintaqaviy siyosiy jarayonlarning muhim qismini tashkil etdi. Biroq bu munosabatlarni zamonaviy ma’nodagi davlatlararo integratsiya bilan tenglashtirish mumkin emas: ular asosan sulolaviy siyosat, harbiy-siyosiy manfaatlar, savdo va diplomatiyaga tayangan.

Shunday qilib, Markaziy Osiyo hamkorligining tarixiy ildizlari umumiy geografik makon, o‘zaro iqtisodiy bog‘liqlik va madaniy almashinuv bilan belgilangan. Ayni paytda mintaqaning tarixiy tajribasi hamkorlikning mustahkam bo‘lishi uchun umumiyliklar bilan bir qatorda siyosiy manfaatlarni muvofiqlashtirish ham zarurligini ko‘rsatadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoning katta qismi Rossiya imperiyasi nazorati ostiga o‘tdi. Bu jarayon mintaqaning siyosiy xaritasi, iqtisodiy munosabatlari va tashqi aloqalarida jiddiy o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Mahalliy davlatchilik institutlarining mustaqilligi cheklanib, mintaqaning tashqi siyosiy munosabatlari asosan imperiya manfaatlariga bo‘ysundirildi[3].

Rossiya imperiyasi davrida temir yo‘llar qurilishi, xomashyo yetishtirish va savdo aloqalarining o‘zgarishi mintaqaning iqtisodiy makoniga ta’sir ko‘rsatdi. Biroq bu o‘zgarishlar teng huquqli mintaqaviy hamkorlikni shakllantirishdan ko‘ra, mustamlakachilik boshqaruvi va imperiya iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuv xususiyatiga ega edi.

1917-yildan keyingi siyosiy o‘zgarishlar natijasida mintaqada sovet hokimiyati o‘rnatildi. 1924-yilda amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish Markaziy Osiyoning ma’muriy-siyosiy xaritasini qayta shakllantirdi. Keyinchalik O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston ittifoqdosh respublikalar sifatida sovet davlat tizimi tarkibida rivojlandi.

Sovet davrida sanoatlashtirish, irrigatsiya tizimlarini kengaytirish, transport infratuzilmasini rivojlantirish, ta’lim va ilmiy muassasalar tashkil etish jarayonlari respublikalar o‘rtasida muayyan iqtisodiy va ijtimoiy bog‘liqlikni kuchaytirdi. Biroq asosiy siyosiy qarorlar markazlashgan tarzda qabul qilingani sababli respublikalar mustaqil tashqi siyosat yuritish va mintaqaviy munosabatlarni o‘z manfaatlaridan kelib chiqib belgilash imkoniyatiga ega emas edi[4].

Sovet iqtisodiy tizimida respublikalar o‘rtasida mehnat taqsimoti shakllandi. Masalan, qishloq xo‘jaligi, xomashyo ishlab chiqarish, sanoat va energetika sohalari o‘zaro bog‘liq tarzda rivojlantirildi. Ayni vaqtda paxta yakkahokimligi, suv resurslaridan foydalanishdagi nomutanosibliklar va Orol dengizi fojiasi kabi muammolar mintaqaviy siyosatning uzoq muddatli salbiy oqibatlarini namoyon etdi.

Demak, sovet davri mintaqada yagona ma’muriy-iqtisodiy makonni shakllantirgan bo‘lsa-da, mustaqil va teng huquqli davlatlararo hamkorlik institutlarining rivojlanishi uchun yetarli siyosiy sharoit yaratmadi. Mustaqillikdan keyingi hamkorlik jarayonlari aynan shu merosni qayta baholash va yangi munosabatlar tizimini shakllantirish zarurati bilan bog‘liq bo‘ldi.

1991-yilda beshta Markaziy Osiyo davlati mustaqillikka erishgach, ular oldida bir vaqtning o‘zida ikki muhim vazifa paydo bo‘ldi: milliy davlatchilikni mustahkamlash va qo‘shni davlatlar bilan o‘zaro manfaatli munosabatlarni yo‘lga qo‘yish. Davlat chegaralarining xalqaro-huquqiy maqomini belgilash, tashqi iqtisodiy aloqalarni mustaqil boshqarish, yangi diplomatik institutlarni shakllantirish va mintaqaviy xavfsizlikni ta’minlash hamkorlikning asosiy yo‘nalishlariga aylandi.

1993-yil yanvar oyida Toshkentda mintaqaviy davlatlar vakillari ishtirokida “Markaziy Osiyo” atamasidan rasmiy foydalanishni mustahkamlashga qaratilgan siyosiy kelishuvga erishildi. Bu voqea mintaqani mustaqil geosiyosiy va xalqaro-siyosiy makon sifatida anglash jarayonida ramziy ahamiyatga ega bo‘ldi[5].

1990-yillarda davlatlar o‘rtasidagi hamkorlikning huquqiy va institutsional asoslarini shakllantirishga harakat qilindi. 1994-yilda Qozog‘iston va O‘zbekiston o‘rtasida yagona iqtisodiy makonni shakllantirishga qaratilgan kelishuv imzolandi; keyinchalik Qirg‘iziston ham ushbu jarayonga qo‘shildi. 1998-yilda Tojikistonning ham ishtirok etishi bilan hamkorlik doirasi kengaydi va Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati shaklida rivojlandi[6].

Ushbu tashabbuslarning maqsadi iqtisodiy aloqalarni muvofiqlashtirish, savdo to‘siqlarini kamaytirish, ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish va umumiy iqtisodiy manfaatlarni ta’minlashdan iborat edi. Biroq davlatlarning iqtisodiy islohotlaridagi farqlar, milliy manfaatlarning turlicha talqin qilinishi, chegara va suv-energetika masalalari hamkorlikni chuqurlashtirishga to‘sqinlik qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. 2002-yilda Markaziy Osiyo hamkorligi tashkiloti tuzildi. U mintaqadagi davlatlararo muloqotni institutsionallashtirish va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan navbatdagi urinish edi. Biroq 2005-yilda mazkur tashkilotning Yevroosiyo iqtisodiy hamjamiyati bilan bog‘liq institutsional jarayonlar doirasida tugatilishi mustaqil mintaqaviy integratsiyaning barqaror mexanizmlarini yaratishdagi qiyinchiliklarni ko‘rsatdi[7].

Shunga qaramay, 1990-yillardagi hamkorlik tashabbuslarini faqat muvaffaqiyatsizlik sifatida baholash bir tomonlama yondashuv bo‘ladi. Ular yangi mustaqil davlatlarning diplomatik tajribasini oshirdi, xalqaro shartnomalar tuzish amaliyotini shakllantirdi va mintaqaviy muammolarni jamoaviy muhokama qilish zaruratini namoyon etdi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ham mazkur bosqich mintaqaviy tartibni qayta qurish va davlatlarning bir-biri bilan munosabatlarini yangi huquqiy asosda belgilash davri sifatida talqin qilinadi[8].

XXI asr boshlarida Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligi mintaqaviy xavfsizlik, terrorizmga qarshi kurash, ekstremizm va transmilliy jinoyatchilikning oldini olish, transport-logistika aloqalari hamda tashqi iqtisodiy munosabatlar bilan chambarchas bog‘landi. Afg‘onistondagi vaziyat, xalqaro xavfsizlik muammolari va tashqi kuchlarning mintaqadagi manfaatlari davlatlar o‘rtasidagi muloqotga ta’sir ko‘rsatdi.

2022-yilda Cho‘lpon-Otada bo‘lib o‘tgan maslahat uchrashuvi doirasida mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish, yaxshi qo‘shnichilik va do‘stlik munosabatlarini mustahkamlashga qaratilgan hujjatlar qabul qilindi. 2023-yilda Dushanbe shahridagi uchrashuv ham transport aloqalari, yoshlar siyosati va sohaviy hamkorlikni kengaytirish masalalariga e’tibor qaratdi. 2024-yilda Ostonadagi uchrashuvda esa mintaqaviy kooperatsiyani rivojlantirishning uzoq muddatli yo‘nalishlari va amaliy chora-tadbirlari muhokama qilindi[9].

Maslahat uchrashuvlari siyosiy muloqotni faollashtirish bilan bir qatorda, davlat idoralari, tashqi ishlar vazirliklari, sohaviy vazirliklar, ilmiy-tadqiqot markazlari va boshqa institutlar o‘rtasidagi aloqalarni ham rivojlantirishga turtki berdi. Bunday yondashuv mintaqaviy hamkorlikni faqat davlat rahbarlari darajasidagi muloqot bilan cheklamasdan, uni amaliy boshqaruv va jamiyatlararo munosabatlar bilan bog‘lash imkonini beradi.

2025-yilda Toshkentda o‘tkazilgan yettinchi maslahat uchrashuvi mintaqaviy muloqotning davomiyligini va xavfsizlik hamda barqaror rivojlanish masalalariga bo‘lgan e’tiborni namoyon etdi. Uchrashuv formatida Ozarbayjonning ham ishtirok etishi mintaqalararo transport, savdo va siyosiy muloqot imkoniyatlarini kengaytirish nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir[10].

Shu bilan birga, maslahat uchrashuvlari doirasida erishilgan kelishuvlarning samaradorligi ularning amaliy ijrosi, milliy qonunchilikka tatbiq etilishi, moliyaviy va tashkiliy resurslar bilan ta’minlanishi hamda natijalarning muntazam baholanishiga bog‘liq. Shu sababli mintaqaviy muloqotni mustahkamlash bilan bir qatorda, kelishuvlar ijrosini kuzatish va baholash mexanizmlarini takomillashtirish ham muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Bugungi kunda mintaqaviy hamkorlik bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan bir nechta yo‘nalishni qamrab oladi.

Birinchidan, “siyosiy-diplomatik hamkorlik” davlatlar o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlash, ikki tomonlama kelishmovchiliklarni tinch yo‘l bilan hal etish va umumiy manfaatlarga mos qarorlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Muntazam maslahat uchrashuvlari davlatlar o‘rtasidagi siyosiy muloqotni institutsionallashtirishning muhim vositasidir.

Ikkinchidan, “savdo-iqtisodiy hamkorlik” mintaqaning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish, o‘zaro tovar ayirboshlashni ko‘paytirish, ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish va investitsiyalarni jalb etish imkonini beradi. Bu borada bojxona tartib-taomillarini soddalashtirish, chegara infratuzilmasini modernizatsiya qilish va tadbirkorlik subyektlari uchun barqaror huquqiy sharoit yaratish muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, “transport va logistika sohasidagi hamkorlik” Markaziy Osiyoning dengiz portlaridan uzoqda joylashgan davlatlarini xalqaro bozorlar bilan bog‘lashda hal qiluvchi omillardan biridir. Temir yo‘llar, avtomobil yo‘llari, logistika markazlari va chegara o‘tkazish punktlarining o‘zaro muvofiqlashtirilishi mintaqaning tranzit salohiyatini oshiradi. Bunda turli transport yo‘laklarini rivojlantirish davlatlar o‘rtasida raqobatni kuchaytirish bilan birga, o‘zaro bog‘liqlikni ham oshirishi mumkin.

To‘rtinchidan, “suv-energetika va ekologik hamkorlik” mintaqaning uzoq muddatli barqarorligi uchun strategik ahamiyatga ega. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida suv resurslaridan foydalanish, gidroenergetika loyihalarini muvofiqlashtirish, iqlim o‘zgarishiga moslashish va Orolbo‘yi ekologik muammolarini yumshatish davlatlar o‘rtasida uzluksiz muloqotni talab qiladi. Mazkur masalalarni faqat milliy manfaatlar doirasida hal etish qiyin bo‘lgani uchun ilmiy ma’lumotlar, shaffof monitoring va o‘zaro manfaatli kelishuvlarga asoslangan mintaqaviy mexanizmlar zarur.

Beshinchidan, “madaniy-gumanitar hamkorlik” umumiy tarixiy xotira, til va madaniy yaqinlikni asrash, ta’lim va ilm-fan almashinuvini kengaytirish, turizmni rivojlantirish hamda yoshlar o‘rtasidagi muloqotni kuchaytirishga xizmat qiladi. Uni faqat ramziy tadbirlar bilan cheklamasdan, universitetlararo hamkorlik, qo‘shma ilmiy loyihalar, akademik mobillik va madaniy merosni birgalikda o‘rganish orqali amaliy mazmun bilan boyitish mumkin.

Oltinchidan, “xavfsizlik sohasidagi hamkorlik” terrorizm, ekstremizm, giyohvand moddalarning noqonuniy aylanishi, transmilliy jinoyatchilik va chegaralararo xavflarning oldini olishni qamrab oladi. Bunday hamkorlikda axborot almashinuvi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘rtasidagi muvofiqlashuv va profilaktik choralar muhim o‘rin tutadi[11].

Xulosa. Shu bilan birga, mintaqaviy hamkorlik oldida bir qator muammolar mavjud. Ular qatoriga davlatlar iqtisodiyotining rivojlanish darajasidagi farqlar, suv va energetika manfaatlarining to‘liq mos kelmasligi, ayrim chegara hududlaridagi muammolar, transport infratuzilmasining yetarlicha bog‘lanmaganligi va tashqi geosiyosiy omillarni kiritish mumkin. Bu muammolarni hal etishda davlatlarning suvereniteti va teng huquqliligini hurmat qilish, qarorlarni kelishuv asosida qabul qilish hamda amaliy natijalarga yo‘naltirilgan yondashuv muhim ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligi tarixi uzoq davom etgan savdo-madaniy aloqalar, turli siyosiy tuzilmalar o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar va umumiy geografik makon ta’sirida shakllangan murakkab jarayondir. Qadimgi Buyuk ipak yo‘li davridan tortib, sovet davri va mustaqillikdan keyingi munosabatlargacha bo‘lgan tarixiy tajriba mintaqaviy hamkorlikning ham imkoniyatlarini, ham cheklovlarini namoyon etadi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligi tarixini o‘rganish nafaqat o‘tmishdagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni anglash, balki mintaqaning kelajakdagi taraqqiyot yo‘nalishlarini ilmiy asoslash uchun ham muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Rakhimov M. *Internal and External Dynamics of Regional Cooperation in Central Asia*. — Eurasian Journal of International Affairs, 2010. DOI: https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.002.
2. Allworth E. (ed.). *Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview*. — Durham: Duke University Press, 1994.
3. Artman V. *The Soviet Legacy in Central Asian Politics and Society*. — Oxford Research Encyclopedia of Asian History, 2022.
4. Kassymbekova B., Chokobaeva A. On Writing Soviet History of Central Asia: Frameworks, Challenges, Prospects // *Central Asian Survey*. — 2021. — Vol. 40, No. 4. — P. 483–503. DOI: https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1976728.
5. Golunov S., Bitabar A. *Central Asian Cross-Border Cooperation*. — Springer, 2025. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-84253-5_3.
6. Rakhimov M. Internal and External Dynamics of Regional Cooperation in Central Asia. — 2010.
7. Ateed. A Critical Analysis on the Impediments of Regional Integration in Central Asia // *RUDN Journal of World History*.
8. Buranelli F. C. *Central Asian Regionalism in the 1990s: Order, Familiarization, and Spotlighting*. — *Post-Soviet Affairs*, 2025. DOI: https://doi.org/10.1080/1060586X.2025.2516188.
9. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlari doirasida qabul qilingan deklaratsiyalar va qo‘shma bayonotlar, 2018–2024-yillar.
10. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining yettinchi maslahat uchrashuviga oid rasmiy materiallar. — Toshkent, 2025.
11. *The Region That Isn‘t: China, Russia and the Failure of Regional Integration in Central Asia* // *Asia Europe Journal*. DOI: https://doi.org/10.1007/s10308-019-00548-0.